

Foto: P. V. / Imagery

02 / 2023

Marocans – Pleds rumantschs d'origin tudestg –
La mieur – Politica agrara – L'aczia al purtader –
Paulina Caduff-Vonmoos – Internet svelt – Medi-
schina en las Alps – Franz Hohler – «Kitchenstory»

Maroccans jer ed oz

Tgi eran ils delinquents da Cologna?

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ «Kölner Polizei: Vor allem Marokkaner fallen auf.» Uschia ina lingia grossa dal schurnalist politolog Bernd Dörries en la «Süddeutsche Zeitung online» (SZ.de) dals 11 da schaner. L'autur rapporta: «Ins n'ha lunschora betg identifitgà u tschiffà tut ils delinquents da Cologna (...). Fin ussa datti deschnov suspects; nagin da lezs n'è burgais da la Germania. Nov suspectads avdan illegalmain en quest pajais. Diesch èn requirints d'asil; nov da quests èn vegnids registrads suenter il settember 2015. Quattordesch dals deschnov suspectads derivan da l'Africa dal nord, cunzunt dal Maroc; mo in è Sirian. Ralf Jäger, minister da l'interiur dal Rain dal Nord-Westfalia (NRW), manegia ch'i saja vegnì bler dapli gliעד da l'Africa dal nord en Germania durant ils davos mais (...). Tenor las statisticas da las investigaziuns realisadas a Cologna vegnan 40% dals immigrads da l'Africa dal nord delinquents. Tar ils Sirians turna quai mo per 0,5%.» Ils 13 rapporta «Le Monde» (Paris): «Ina gronda part dals agressurs presumtivs deriva da l'Africa dal nord – cunzunt dal Maroc, ma era da l'Algeria (...). A l'entschatta da schaner ha la polizia da RNW laschà valair ch'ella fetschia retschertgas davart raits maroccanas da la mafia.» En la «Zeit online» dals 15 stat la lingia grossa: «Clermain dapli requirints d'asil derivan da l'Algeria e dal Maroc.» L'artitgel menziuna per december 2015 2300 Algerians e 3000 Marocans: «Igl è sa mussà ch'i dettia blers Algerians e Marocans tranter ils inculpads da Cologna.»

Mund arab multifar

L'autur da questas lingias sa regorda gugent dals onns 1957–1959 a Paris, cur

ch'el gieva savens a mangiar cuscus en in'ustaria araba dal Quartier Latin. Ils giasts eran cunzunt Algerians. I tadlavan gugent musica cun chanzuns arabas, adina chantadurs da l'Orient, saja quai l'Egipzian Mohammed Abdeluahab (1901–1991), il Sirian Farid el Atrach (1910–1974) u la Libanaisa Fairus (*1935), dentant mai chantadurs da l'Africa dal nord. En lez regard datti ina gronda differenza tranter las duas mesadads dal mund arab; l'Orient, cunzunt l'asiatic, è pli musical, almain tenor noss gust. Algerians e Marocans sa distinguan plitost en la guerra. Valurus partisans algerians han cumbatti l'armada franzosa da 1954 a 1962; i avessan probablmain fatg guerra anc pli ditg sche la Frantscha n'avess betg reconuschì l'indipendenza da lur pajais. Ins emblida savens la par-

ticipaziun a la Segunda Guerra mundiala da schuldads voluntaris, oriunds da l'Africa franzosa dal nord, en l'armada da la «France libre». Documentadas èn però violaziuns e mazzacras commessas da quellas truppas cunter populaziuns civilas, cunzunt en Sicilia, en la penisla taliana ed en l'actual Baden-Württemberg; ins po consultar l'artitgel relativ da Wikipedia (1). Il president da la republica taliana ha surdà la «Medaglia al merito civile», motivada da quellas atrocitads, a set vischnancas pertutgadas en las provinzas da Frosinone e Latina (Lazio). Il scriptur Alberto Moravia (1907–1990) ha deditg ses roman «La ciociarra» a tali «marocchine»; da quel roman ha Vittorio De Sica (1901–1974) tratg in film cun il medem titel, nua che Sofia Loren (*1934) surpigliava la rolla prin-

cipala. La Ciociaria è la regiun da Frosinone.

Annexiun illegala da la Sahara dal vest

Ils delinquents da Cologna paran pia da derivar per gronda part dal Maroc. Ma tge san ins vairamain da lez pajais? El è in cas unic: «L'emprim problem geopolitic collià cun il Maroc pertutga sia surfatscha: 450 000 km² tenor las statisticas internaziunalas, ma 659 000 per la regenza marocana e per bleras burgaisas e blers burgais dal pajais (...). Ins bada strusch lezza differenza areguard la cifra da populaziun perquai ch'ella sa refere-scha al desert da la Sahara dal vest (...). Las instanzas internaziunalas han decidì 1979 ch'ins duaja manar tras en quel intschess in referendum d'autodeterminaziun controllà da l'ONU (...). El era fin 1975 ina colonia spagnola numnada Sahara spagnola» (2). Ma il dictatur Francisco Franco Bahamonde è mort ils 20 da november 1975. Il Maroc ha occupà immediat la pli gronda part da la colonia e l'ha annectada il 1979. «Passa la mesadad da la populaziun è fugida vers l'Algeria [limitrofa]. Là crescha entant la terza generaziun da fugitivs en tshintg champs, var 165 000 umans» (3). En quel exil residiescha era la regenza da la Republica araba «saharaijah», renconuschida da mo tschinquanta stadis en l'entir mund. Ella dumbrava 217 732 olmas il 2014 ed il Maroc strusch 34 milliuns. L'indifferenza dals blers stadis areguard l'annexiun marocana ha probablmain encurascà la Russia ad annectar sezza intschess pli impurtants. Il conflict da la Sahara ha schizunt ina vart penal: «Il derschader spagnol Pablo Ruiz Gutiérrez ha decretà ils 9 d'avrigl 2015 in cumond d'arrest cun-

ter set represchentants marocans d'autrang (...) pervi da genocid. Il cumond è motivà d'ina 'agressiun sistematica cunter la populaziun civila da la Sahara tras armada e polizia' en ils onns 1976–1991 per annectar il territori» (4).

Avant otg tschientaners

Gia en il 12avel e 13avel tschientaner stuevan ils pievels iberics, ils cristians sco er ils islamics d'Andalusia (Córdoba, Granada e Málaga), sa defender cunter ils Berbs da l'Atlas marocan: «Lezs levan la cretta stgetta ed ina vita devoziusa e sa numnavan perquai 'muahidun' ('ade-rents da l'unitad divina'), per spagnol Almohades (...). I han conquistà pass per pass l'Africa dal nord (...) e lura l'Andalusia (...). Ma lur tenuta religiosa inflexibla smatgava grondas parts da la populaziun» (5). Il 1229 è Córdoba sa sutta-messa al rei cristian da Castiglia: «Quai muntava la fin da l'imperi dals Almohades en Spagna» (6). Ins chapescha meglier il Maroc d'oz sch'ins enconuscha sia istorgia. I descha era da far endament ch'el ha dà a la Svizra in'organisatura creativa: Nelly Wenger (*Casablanca 1955), anteriura directura d'Expo 02.

1. Titels: «Crimes de 1944 en Ciociarie» e «Marocchine».
2. Yves Lacoste (ed.), Dictionnaire de géopolitique. Paris (Flammarion, ISBN 2-08-035101-X) 1993, p. 976, chavazzin «Maroc».
3. Christin Löchel (ed.), Der neue Fischer Weltatmanach 2016. Frankfurt am Main (Fischer Taschenbuch, ISBN 978-3-596-72916-6) 2015, p. 34, chavazzin «Algerien».
4. Christin Löchel (ed., sco nota 3), p. 301, chavazzin «Marokko».
5. Günter Kettermann, Atlas zur Geschichte des Islam. Darmstadt (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) 2001, pp. 61 e 64.
6. Philippe Conrad, Histoire de la Reconquista. Paris (Presses Universitaires de France, ISBN 2 13 048597 9) 1998, p. 74.

Pleds germans en rumantsch

La glista da Ricarda Liver

DA GUIIU SOBIELA–CAANITZ

■ **«Materia romana e spirito tedesco.»** Cun quest citat dal grond romanist Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907) caracterisesch'ins savens la lingua rumantscha. Ma lezza ha era blers pleds germans, anc adina vitals en rumantsch sco en tudestg, cun variantas graficas e semanticas. La retoromanista Ricarda Liver ha elavurà ina glista en sis paginas da tals «alte Germanismen» (1), numnadamain «d'emprests ch'il latin tardiv ha surpiglià e ch'ins chatta perquai en pliras linguas neolatinas» (p. 152). Mintgin da quels germanissem vegls, sut sia furma sursilvana, stat era sco chavazzin en il monumental «Lexicon romontsch cumparativ» dal retoromanist Alexi Decurtins (2). I suonda la glista curtamain commentada dals germanissem vegls, e quai en urden alfabetic per rumantsch grischun, mintgin era per sursilvan tenor il chavazzin da Decurtins. Las variantas idiomaticas statan en lezza glista mo sch'i sa distinguan marcantamain dal chavazzin rumantsch grischun. Scursanidas: «f» (francon), «g» (german), «gt» (gotic), «lb» (langobard), «lt» (latin tardiv), «p» (puter), «sm» (surmiran), «st» (sutsilvan), «v» (vallader), «tv» (tudestg vegl), «*» (erui). Furmas da f, g, gt, lb, lt e vt stattan en grafia tradiziunala.

Dal banc a la guisa

– «Banc» («baun»), «surpiglià ad uras (...)

dal lt» (Liver, p. 152);

– «bara» («bara», p «bela»), tv «bara»;

– «blau» («blau», p «blöv», sm e st «blo»);

– «bletsch» («bletsch»);

– «blond» («blond»);

– «bostga(m)» («bostg», «bostga», p e v «bös-ch» cun il senn da «planta»), g «bosk-» (3);

– «brin» («brin», sm e st «bregn»); «brunus» è documentà en ina glossa da sontg Isidor da Sevilla [† 636] ed en la glossa biblica da [la claustra da] Reichenau» (Liver, p. 157);

– «brit» («brit»): «Quest pled è probablamain passà ad uras dal gt al lt. El è documentà en inscripziuns davent dal terz

tschientaner, e quai ad Aquileia [en Friul], en Noricum ed en la Peninsla balcanaisa» (Liver, p. 153);

– «broda» («broda»), g «brod-»;

– «burdi» («buordi»), aleman «buordi»;

– «fauda» («faulda», p, sm e v «foda»), gt «*falda»;

– «fieuter» («fleter»), f «*filitir»;

– «franc» («franc»), f «frank»;

– «frestg» («frestg», p «fras-ch», v «frais-ch»), g «frisk»;

– «glied» («glied»), tv «liut»;

– «quant» («von»), f «want»;

– «gnaud» («uaul», p e v «god», sm «gôt», st «gòld»), tv «wald»;

– «guerra» («uiara», st «veara»), f «*werra»;

– «guersch» («uiersch», st «viertsch»), lt «*guerciu»;

– «guisa» («uisa»), g «wisa» («moda», «maniera»); il Pledari grond characterisescha quest pled sco «antiquà», e quai constat almain en Engiadina.

Da la lautga a la stgaina

– «Lautga» («lautga», p, sm e v «lobgia»), g «laubja»;

– «rauba» («rauba»), g «rauba» («preda», «butin»);

– «ritg» («reh», p e v «rich», sm «retg»); il chavazzin rumantsch grischun sa basescha sin las variantas surmiranas ed engiadinaisas, las qualas derivan dal talian «ricco» (4);

– «scalgia» («scalgia»/«scaglia»), g «skalja» («stgaglia»);

– «schuppa» («suppa»), g «*suppa»;

– «stalla» («stalla»), gt «*stalla»;

– «stgaffa» («scaffa»), lb «*skafa»;

– «stgaina» («stgeina»), g «*skina» («toc satigl da lain u d'oss»). Il senn da «stgaina» sa mida segund la regiun. «En Surselva sa referescha lez pled cunzunt a l'oss davant dal ventrig (...). En il Grischun central (sm e st) munt'el oravant tut 'furtgetta' e 'spait'. Er en Engiadina vala 'stgaina' cunzunt sco sinonim da 'spait', dentant era da (...) 'costas'» (Liver, p. 155). Era «spait» dal rest vegn declerà sco german (5). Ma co ha num la stgaina o il spait en Surselva? «Savetscha (da caltschiel), di Decurtins (p. 975, chavazzin «savetscha»).

Las furmas idiomaticas p, sm e v dals substantivs «fauda», «gnaud», «lautga» e «rauba» («foda», «god», «lobgia». «roba» euv.), han pers lur diftong intunà. Quest viva però anc adina en variantas valladras, cunzunt ad Ardez, Ftan, Guarda e Lavin. En tals cas mantegna il rumantsch grischun la silba diftongada «au».

Da la stgella al zundrin

– «Stgella» («stgella»), g «*skilla»;

– «stiva» («stiva»), probablamain «emprest da tv 'stuba' ('stanza stgaudabla')» (6);

– «tatga» («tacca») sco sinonim da «tagl», «entagl», «incisiun»; g «*tacca», gt «taikns»;

– «triep» («triep», p e v «tröp», sm «trop(pa)», g «*trop-»);

– «tschadun» («tschadun», p e v «sdun», sm «sdom»), g «skeitho»;

– «zaiver» («zeiver»), tv «zwiebar» («recipient cun duas manadas»);

– «zundrin» («zundra», «Pinus mugo»), g «zunder»; in cordial «grazia fitg» a la redactura dal Pledari grond per quest davos chavazzin.

Grazia al «Lexicon romontsch cumparativ» pon ins sa profundar en il ritg vocabulari rumantsch e sia fraseologia, era sch'ins na sa betg sursilvan; i tanscha sch'ins sa gia rumantsch ladin e/u in idiom dal Grischun central. Pleds sursilvans anc nunenconuschents na resent'ins lura betg pli sco impediments, mabain adina dapli sco punts per acceder a ritgez-zas novas dal linguatg.

1. Ricarda Liver, *Der Wortschatz des Bündnerromanischen*. Tubinga (Francke, ISBN 978-3-7720-8468-3) 2012, pp. 152–158.

2. Alexi Decurtins, *Lexicon romontsch cumparativ sursilvan-tudestg*. Cuir (Societad retoromantscha, ISBN 978-3-908037-02-6) 2012.

3. Per rumantsch grischun distingu'ins pia tranter «bostga», collectiv feminin, e «bostgam», collectiv masculin.

4. Rut Bernardi e trais auturs, *Handwörterbuch des Rätomanischen. Tom 2. Turitg* (Offizin, ISBN 3-907 495-57-8) 1994, p. 658, chavazzin «reh».

5. Rut Bernardi (sco nota 4), p. 807, chavazzin «spait».

6. Rut Bernardi (sco nota 4), pp. 849–850, chavazzin «stiva».

«Be ina mieur ...»

La vita zuppada dals mammals ils pli pitschens

■ Da las var 80 spezias da mammals ch'èn vegnidas observadas fin uss en Svizra, èn la gronda part mammals pitschens. Cun excepziun da paucas spezias che fan donn als bains dals umans na vegnan quellas strusch remartgadas. Savens èn ellas activas la notg e sa zuppan fitg bain durant il di. Quai difficultescha lur observaziun. Ma pervi da lur pitschnezza corporala han mammals pitschens grond success. Quai mussa gist l'exempel da las mieurs: ellas èn da chasa en tut ils spazis vitals e giogan ina rolla impurtanta en ils sistems ecologics. Mintga spezia ha sviluppa' s'atgna strategia per surviver. Las mieurs illustreschan uschia a moda exemplarica co ch'ina famiglia d'animals è s'adattada en il decurs da l'evoluziun als pli differents ambients.

Sistemica

Ils mammals pitschens sa laschan sutdivider en ils urdens dals insectivors, dals utschels-mezmieur e dals ruiders. Ina da las famiglias che vegnan caracterisadas en la lingua da mintgadi sco «mieurs» appartegna als insectivors (ils misarogns); las ulteriuras als ruiders (las mieurs per propi e las mieurs-sfuigna).

Las caracteristicas da las differentas famiglias vesan ins per exempel vi da lur dentadira: La mieur-sfuigna champestra

ed il mieur appartegna a las mieurs-sfuigna. Ins enconu-scha ellas vi da lur dentadira da ruider. Davant en la missella han ellas dus dents da ruier lungs e gizz. Davos quels è ina largia. Il pli davos en la missella èn mintgamai trais molars. Las molas dal molars han crennas ed èn bain adattadas per mastegiar plantas zaias. Sco ch'il num tradescha, vivan las mieurs-sfuigna per il pli per terra e sut la terra. Ellas chavan vias en il terratsch e fan mantuns prest sco las talpas.

La mieur da guaud e la mieur da chasa appartegnan a las mieurs cun la cua lunga. Lur dentadira sumeglia quella da las mieurs-sfuigna. Ils molars han però molas che sumeglian las molas dals umans. La chavazza da las mieurs cun la cua lunga è fina. En las ballas dal stumi da tschuetas chatt'ins perquai savens mo tocs da quella. Er ils ratuns appartegnan a las mieurs cun la cua lunga. Da las ulteriuras

Misarogn e mieur da guaud (sisum), ratun e mieur-sfuigna (judim).

FOTOS PIXELIO

spezias sa laschan ellas per regla differenziar tras lur grondezza.

La chavazza d'in misarogn è fitg pitschna. La dentadira ha blers dentins gizz. Ella n'ha nagina largia tranter ils dents. Entant che las ulteriuras famiglias da mieurs appartegnan tuttas als ruiders, tutgan ils misarogns tar ils insectivors. Da las mieurs per propi sa differenzieschan els tras lur gnif lung; en pli na pon els betg raiver bain e vivan a moda solitaria. Sco maglia-insects èn ils misarogns parentads cun ils erizuns e las talpas. In exempel furma il misarogn da l'aua che viva a lur dad uals, puzs, lais e palids. El sa nutrescha d'insects u da pitschnas lindornas da l'aua. Er giats portan magari a chasa misarogns. Ma damai ch'ils misarogns secreteschan in'odur spizzalenta, n'als maglian ils giats betg.

Parita e moda da viver

La mieur da guaud viva a l'ur dal guaud, en saivs vivas ed en curtins vegls. Durant il di sa zuppa ella en ina tauna sutterrana. Encunter saira vegn ella or da sia tauna. Il corp da la mieur è cuvert cun in fol. Quel consista d'in pail gross e dir (las zaidlas) e d'in pail fin e lom (la launa). Il gnif ha pails da palpar. Il fol dat la color a la mieur da guaud. El protegia la mieur da blessuras e conserva sia temperatura dal corp. Sco las bleras mieurs è la mieur da guaud buna da curren fitg spert.

Sco tut las mieurs – cun excepziun da

la famiglia dals misarogns – appartegna er la mieur da guaud als ruiders. Quests animalets èn vairs artists cun lur dents da morder, per exempel cura ch'els èn activs sco «rumpanuschs». Mintga ruider ha s'atgna metoda d'avrir las nuschs. Cun lur palas lungas che creschan adina puspè suenter, tipicas per tut ils animals ruiders, pon ellas rusignar bain lur vivonda. Cun quellas ruin els schizunt vi da chausas ch'els na maglian betg. Ils ratuns e las mieurs mordan per exempel vi da cabels electric per guardar tge ch'igl ha endadens. Mintgatant survegnan els in'electricisada. Savens chaschunan ils animals ruiders er incendis e strasarsas.

Cun excepziun dals umans maglian las mieurs da chasa probablmain il pli blier graun. En la natira chattan ellas dentant er anc autras chausettas: sems e frites, feglia e brumbels, ma era insects ed auters animals pli pitschens. En vischinanza da vitgs e citads èn las mieurs anc main pretensiusas. Ellas èn vairs magliatut: paun, paintg, chaschiel, charnpiertg, ma er savun, tschaira da chandaila, palpiri e corda. Las mieurs fan baccuns pli pitschens e tegnan quels cun lur toppas davant per magliar.

Sco auters mammals han las mieurs glondas da suaditsch vi da las plantas-pe. Cun quellas mettan els fastiz d'odur. Ils ratuns laschan enavos er fastiz da grass sin quellas sendas ch'els dovran savens. Las mieurs ed er ils ratuns che vivan en la «merda» sa laschan blier temp per sa lavar. Cun ils dents netteggian els lur fol e fan si ils chavels. Cun ils dents e las griffas prendan els davent ils plugls e las rugnas. Ratuns selvadis han savens parasits, surtut pileschs. Quests pileschs transportan las bacterias da la pestilenza. En ina gronda pandemia ch'è prorruta il 1347 ha la pestilenza chaschunà la mort da bunamain la mesadad da la populaziun da l'Europa.

Mieurs ed auters animalets ruiders vivan privlus. Els survivan sulettamain sch'els vesan fitg baud l'inimi e svaneschan spert en lur rusna. Lunsch davent da la tauna ston els pudair sa zuppar. Quai vala per exempel per la mieur champestra. Ella viva en la prada, en guauds e perfin en ils rievens. Ella sa zuppa en la feglia e tranter autras parts da plantas mortas. Questa mieur sto pudair sa zuppar, perquai ch'ella è activa da di e da notg. Sch'ella auda in uschè da preda, na sa mova ella betg pli. Lutschè na po uschia strusch pli vesair ella da surengiu, surtut en la glich tranter di e notg u en la sumbriva da las plantas.

Bliers pitschens

Mieurs èn mammals pitschens e plitost flaivels. Ellas èn ina buna preda per blers auters animals. Las mieurs survivan mo

perquai ch'ellas han blers pitschens. Ina femella po daventar mamma gia cun sis emnas; ella metta sin il mund tschingt fin set mieurettas var diesch giadas l'onn. Sche tut quellas survivessan ed avessan pitschens, survegniss in singul pèr in mez milliun mieurs!

Il di da naschientscha: La mamma ha fatg in gnieu da strom, erva e mistgel. Las mieurs da chasa dovran era sdratscha u palpieri per far il gnieu. Ellas fan lur gnieu adina en lieu segirs, per exempel en ina rusna, sut in palantschieu u davos in mir. Ils pitschens naschan suenter 20 dis. Els na paran betg mammals e sumeglian strusch mieurs: els èn rosa, n'han ni chavels ni ureglias e na vesan nagut. Las mieurettas novnaschidas na pudessan betg surviver senza lur mamma.

Cun dus dis: Las mieurettas passentan il temp cun tettar e durmir in il gnieu chaud. Lur cuas vegnan pli lungas. Ins vesa ils pizs da las ureglias ed ils egl èn pli gronds.

Cun quatter dis: Ussa vesan ora ils pitschens plaunsieu sco mieurs. Ins vesa ils pizs da las ureglias. Las chomminas e toppinas èn creschidas. Las mieurettas dattan givels che nus udin mo per part cun nossas ureglias. Ma la mamma auda tuts. Sch'ella banduna il gnieu memia ditg, piglian ils pitschens fraid. Alura cloman els la mamma cun givels ultrasonors sco per dir: «Ve e stganda nus!»

Cun sis dis: Il pail crescha, las mieurettas èn ussa brinas. En quest stadi èn las mieurs pli periclitadas: Ellas sa movan dapli e givlan pli dad aut, uschia ch'els inimis pon chattar meglier lur gnieu. La mamma lascha tettar vinavant ils pitschens; pir cun 18 dis na survegnan els betg pli latg, ma han ussa da magliar sems e grauns. Il bab na s'occupa betg da la famiglia.

Cun diesch dis: Ils egl èn ussa averts; las mieurettas pon vesair, ma betg dalunsch; ellas èn ussa era pli moviblas. Bliers mammals naschan pir en quest stadi da svilup. Ma cunquai che las mieurs han da far blers pitschens, naschan quels en in stadi prematur. La mamma na pudess mai purtar ora tantas mieurettas pli grondas.

Cun quattordesch dis: Las mieurettas fan ussa ils emprims pass; ellas bandunan in gnieu adina pli savens per in curt mument; en paucs dis san ellas viver senza lur mamma; ella han ussa da vegnir a frida cun ils tipics problems da mieurs sco per exempel cun lur inimis, la mancanza da vivonda e l'aura fraida e bletscha. In grond problem è era la surpopulaziun, sch'ellas survegnan in di sezzas pitschens.

Las mieurs entaifer la chadaina da nutriment

Las mieurs maglian sems e per part in-

sects; e mintgatant vegnan magliadas el-las sezzas, per exempel d'ina tschuetta u d'in piv. Magliar e vegnir maglià è ina regla generala en la natira. La planta, la mieur e la tschuetta furman ina chadaina da nutriment. L'emprim member en la chadaina da nutriment è il producent. Quai è ina planta verda. Tras la fotosintesa producescha la planta nutriment per in erbivor (animal che maglia ervas). L'erbivor è il segund member en la chadaina da nutriment. El è in emprim consument perquai ch'el consumescha quai ch'il producent ha produci. Ils erbivors furman la basa da nutriment per ils carnivors. Quels èn ils segunds consuments. Las chadainas da nutriment pon avoir anc dapli members, damai terzs e quarts consuments.

En ina chadaina da nutriment pon ins calcular il pais da la materia per mintga element en la chadaina. Cun ils resultats pon ins disegnar ina piramida da nutriment. Las piramidas da nutriment mussan che la biomassa dals carnivors è pli pitschna che quella dals erbivors. Ils animals da rapina èn però savens pli gronds che lur preda. Els dovran perquai dapli nutriment. Quai declera il fatg ch'i dat en la natira blier pli paucas tschuetas, fiergnas e vulps che mieurs e rasulaunas.

Datti ina relaziun tranter il dumber dals erbivors e quel dals carnivors? Lain prender per exempel la relaziun tranter pivs e tschuetas e la mieur-sfuigna champestra. La mieur-sfuigna champestra paisa maximal 50 g. Las femellas pon gia sa reproducir cun duas emnas. Sche las cundiziuns èn fitg favuravlas, sa ina femella cun ses descendents far sur 2500 pitschens en in onn. Il piv mesaun paisa tranter 220 g e 370 g. La tschuetta da guaud paisa tranter 400 g e 500 g. Mintg'onn han ils pèrs da tschuetas e da pivs dus fin tschingt pitschens. In piv mesaun dovra mintga di 63 g nutriment. Quai correspunda a radund 23 kg mieurs per onn (equivalent a 460 mieurs-sfuigna champestras). Da temp en temp sa reproduceschan las mieurs en massa en in territori. Sco consequenza datti er dapli tschuetas. Quellas pon avoir dapli pitschens perquai ch'i dat da magliar en abundanza. Perfin tschuetas d'ordaifer vegnan uss en quest territori.

Las mieurs sa reproduceschan vinavant. La consequenza è ina surpopulaziun che maina la finala ad ina mort en massa. I dat pliras raschuns pertge che las mieurs moran en massa: memia pauc spazi (las mieurs na pon betg pli furmar reviers), las reservas vegnan duvradas memia spert, memia pauc nutriment, temperaturas fraidas ed aura memia bletscha. Lura datti blier pli pauc nutriment per ils animals da rapina che maglian mieurs. Bleras tschuetas emigreschan. Quellas che restan han pli pauc pitschens che avant.

Plaun a plaun sa revegn la populaziun da mieurs e crescha puspè. Cun in pau retard datti era pli bleras tschuetas. Sin questa moda sa mida regularmain il dumber da mieurs e da tschuetas en in territori. Il dumber da las tschuetas dependa adina dal dumber da lur animals da preda. Las tschuetas han però mo ina pitschna influenza sin il dumber da mieurs. Sch'i dat paucas mieurs remartg'ins l'influenza da las tschuetas. Quellas na pon però betg impedir ina reproducziun en massa da las mieurs. La raschun è che las tschuetas sa reproduceschan blier pli plaun che las mieurs.

Las spezias da mieurs derasadas en il Grischun

Misarogns – Spitzmäuse:

- Misarogn da chasa (Crocicidura russula) – Hausspitzmaus
- Misarogn d'iert (Crocicidura suaveolens) – Gartenspitzmaus
- Misarogn da prada (Crocicidura leucodon) – Feldspitzmaus
- Misarogn da guaud (Sorex araneus) – Waldspitzmaus
- Misarogn pitschen (Sorex minutus) – Zwergspitzmaus
- Misarogn alpin (Sorex alpinus) – Alpenspitzmaus
- Misarogn vallesan (Sorex antinorii) – Walliser Spitzmaus
- Misarogn da pali (Neomys anomalus) – Sumpfspitzmaus
- Misarogn da l'aua (Neomys fodiens) – Wasserspitzmaus

Mieurs – Langschwanzmäuse / Echte Mäuse:

- Mieur grischa (Mus musculus) – Hausmaus
- Mieur sbavetta (Apodemus flavicollis) – Gelbhalsmaus
- Mieur da guaud (Apodemus sylvaticus) – Waldmaus
- Mieur da guaud alpina (Apodemus alpicola) – Alpenwaldmaus
- Ratun (nair) (Rattus rattus) – Hausratte
- Ratun grisch (Rattus norvegicus) – Wanderratte

Mieurs-sfuigna – Wühlmäuse:

- Mieurun (Arvicola terrestris) – Schermaus
- Mieur-sfuigna champestra (Microtus arvalis) – Feldmaus
- Mieur-sfuigna pailusa (Microtus agrestis) – Erdmaus
- Mieur-sfuigna sblatga (Microtus nivalis) – Schneemaus
- Mieur-sfuigna da Fatio (Pitymys multiplex) – Fatio-Kleinwühlmaus
- Mieur-sfuigna pitschna (Pitymys subterraneus) – Kleinwühlmaus
- Mieur-sfuigna cotschna (Clethrionomys glareolus) – Rötelmaus

La presentaziun:

Dossier «Mieurs»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/? hiid=1289
www.chattà.ch

La politica agrara in exempel da parada

DAD ANDREAS CADONAU/FMR

Mo 150 000 personas lavuran en Svira en l'agricultura. E mintg'onn sa sbassa quel dumber. Tuttina posseda mintga Svizzer ses parairi davart puras e purs e lur moda e maniera da lavurar e producir.

L'agricultura svizra è fermamain politisada e las impurtantas decisiuns crodan en il parlament e pli e pli stedi vegn era il suveran envidà da s'exprimer a l'urna.

La politica agrara è in mussament da parada co ch'il sistem politic svizzer funcziuna. Quella politica cumenza cun ina proposta da l'adiministrazion federala, vegn alura sancziunada dal Cussegl federal e mintga trais onns definida sco nova politica agrara – suttamessa a l'uschenumnada procedura da consultaziun.

Nundumbraivlas organisaziuns da tut gener s'expriman alura en chaussa, las regenzas chantunales, las organisaziuns economicas, purilas e per la protecziun da l'ambient deponan lur propostas e pretensiuns. La proposta definida dal Cussegl federal per la debatta parlamentara sin fundament da las diversas instanzas è la fin finala in cumpromiss. In cumpromiss per ademplir las spetgas e pretensiuns da tuttas organisaziuns e partidas.

Co è quai ussa tar la nova politica agrara? Trais impurtantas pretensiuns che stattan en cuntradiziun sa laschan definir. L'emprima pretensiun: Ils verds pretendan in'agricultura pli ecologica. La segunda pretensiun: L'economia vul

Politica agrara –
interessanta e plain
tensiun.

avrir ils cunfins e pussibilitar dapli import per sbassar ils pretschs. E terza: L'agricultura vul segirar las entradas a puras e purs, evitar meina bleras prescripziuns – ecologicas ed autras – e mantegnair la protecziun al cunfin.

Ussa ch'i s'avischina plaunsieu la debatta parlamentara da la novissima politica agrara s'augmenta l'agitaziun, ed i dat dapli pressiuin publica. Verds cunter lobby agrara, uniuin purila cunter verds ed uschia vinavant. Far pressiuin è la devisa. Però uschè cleramain definids n'èn

ils cunfins d'interess dentant betg, sco quai ch'i pudess parair sin l'emprim'egliada.

La pretensiun purila da mantegnair la protecziun al cunfin sustegna era la vart verda da la politica. Ella na vul betg importar mangiativas da discount, producidas cun blera chemia e cun minima protecziun dals animals. Uschia che las partidas amez, principalmain la Partida liberaldemocratica, giogan ina rolla impurtanta en la decisiun co che la futura politica agrara sa preschenta. En quel context è la smanatscha exprimida dacurt dal president da l'Uniuin purila svizra, Markus Ritter, vers la Partida liberaldemocratica da chapir: «Na sustegnan ils liberals betg ils interess dals purs en il parlament, vegn jau a cumbatter vehement encunter la proxima cunvegna da commerzi liber.» E gist ils liberals e cun els la represchentananza economica svizra vulan per tut pretsch ina cunvegna da commerzi cun ils pajais da l'Argentina, Brasilia, Paraguai ed Uruguai. Ils verds percenter han resalvas da ratifitgar la cunvegna.

Unfaisivla politica (agrara), ubain cumplitgada? – Na, interessanta e plain tensiuin, digna da vegnir persequitada. La Svizra posseda la fin finala in dals pli interessants, sche betg il pli interessant, sistem politic, in sistem ordvart stabil. Ed in'agricultura che n'è betg mo decoraziun, mabain in politicum discutà publicamain.

La politica agrara mussa co ch'il sistem politic funcziuna.

FOTO TAMARA DEFILA

La proxima runda è annunziada

Ils proxims dis sa fatschenta la cumissiun per economia e taxas dal Cussegl dals chantuns cun la proposta dal Cussegl federal per ina nova politica agrara a partir da l'onn 2022. Da quella cumissiun fan omadus cussegliers grischuns dal chantun part, *Stefan Engler* sco *Martin Schmid*. E la cumissiun è confruntada cun ina pretensiun da renviar la proposta cumpletmain e da trametter la nova politica agrara enavos al Cussegl federal. Ina maioritad na chatta quella proposta pli probabel betg en la cumissiun, uschia che l'entir Cussegl dals chantuns vegn a sa fatschentar cun la dumonda da renviar la fatschenta. Entaifer la decisiun parlamentara per definir il proxims pass agrars gioga il Cussegl dals chantuns in'impurtanta rolla. Renviar l'entira fatschenta vulan principalmain la Partida populara svizra e l'Uniuin purila svizra, l'Uniuin purila grischuna percenter vul pussibilitar ina discussiun en il parlament davart la proposta actuala.

■ ECONOMIA

Quasi la fin da l'aczia al purtader

DA GION T. DEPLAZES

Ina nova lescha lubescha l'aczia al purtader davent da l'emprim da november 2019 mo pli en cas speziels, mo sche las aczias al purtader èn quodas a la bursa d'aczias u sche questas aczias èn concepidas en valurs contabilas.

L'aczia al purtader

Ell'è stada in bun e simpel instrument da las societads anonimas per vegnir spert ed a moda nuncumplitgada tar chapital, quai tant tar la fundaziun sco tar augments da chapital da talas societads. Er martgadar aczias al purtader è pli simpel che transacziuns d'aczias al num / aczias nominativas. Il titel da l'aczia al num porta il num da l'acziunari e mo quel è ses proprietari. En in cas dad ina vendita sto pia il num sin il titel vegnir midà. La societad anonima sto manar in register da ses acziunaris e pia era registrar tut las midadas d'acziunaris. Il cussegl d'administraziun po, en cas speziels, era refusar d'inscriver in nov acziunari en ses register, sto dentant lura cumprar sez las aczias venalas. Proprietari da l'aczia al purtader è dentant quel che la posseda, che dispona dad ella. Il possessur è medemamain proprietari.

L'aczia al purtader ha dentant er in dischavantatg. La societad n'enconuscha betg tut ses acziunaris. Ina mancanza da trasparenza.

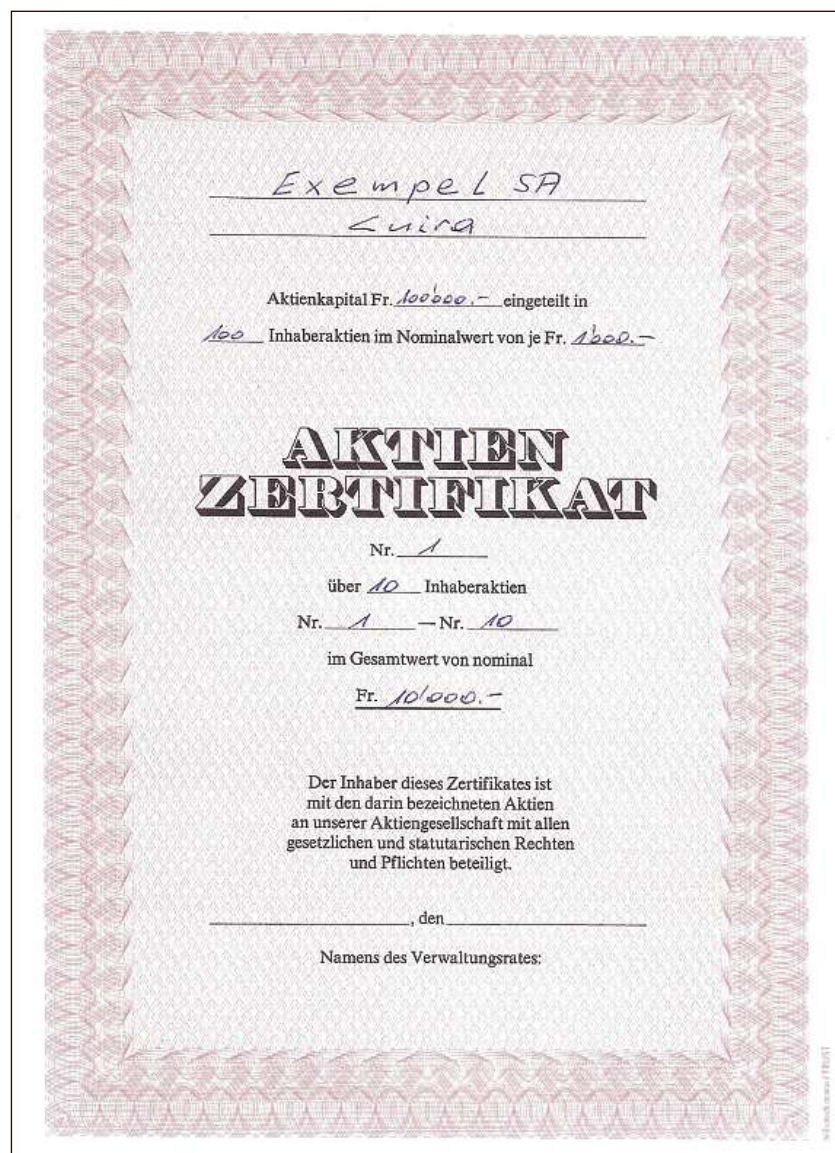
L'emprim pass a la quasi mort da l'aczia al purtader è dentant gia vegnì fatg il fanadur da l'onn 2015. Lura ha ina lescha obligà las societads anonimas da manar in register era da las aczias al purtader. (Vesair mes artitgel en La Quotidiana dals 30 da fanadur 2015.)

La nova lescha

La Lescha federala per l'applicaziun da las recumandaziuns dal Global Forum davart la trasparenza ed il barat d'infurmaziuns per intents fiscals duai procurar per dapli trasparenza e qua tras gidar a cumbatter la criminalitad, la lavada da daners suspectus e l'omissiu fiscal.

L'anonimitad da l'acziunari cun aczias al purtader n'è betg pli garantida. Mo societads anonimas ch'han quotà lur aczias a la bursa d'aczias u che han concepì/emess lur aczias en valurs contabilas (Bucheffekten), pia mo grondas societads, pon vinavant avair aczias al purtader e mo a cundiziun che questas èn deponidas en in deposit en Svizra u registradas en il register da las aczias. E questas cundiziuns ston vegnir inscrites en il Register da commerzi. Tut las autras societads èn obligadas da midar lur aczias al purtader en aczias al num en il decurs dals proxims 18 mais. Na succeda quai betg vegnan las aczias al purtader tenor lescha midadas en aczias nominativas. Il Register da commerzi ha da remartgar quest'omissiu en ses register. Las novas aczias salvan tut ils dretgs da las aczias veglias.

Las societads anonimas èn obligadas d'infurmar lur acziunaris davart questa lescha ed ils acziunaris èn obligads d'annunziar lur aczias communitgond num, prenum ed adressa ed er da cumprovar questas indicaziuns. Acziunaris che na s'annunzian betg en il decurs da tschintg onns perdan tut lur dretgs, pia lur dretgs da participaziun (p. ex. dretg da vuschar) e lur dretgs da chapital (p. ex. dretg al chapital nominal da las aczias ed a dividendas). Questas aczias davan tenor lescha nulla e nunvalavlas.

Muster d'in'aczia al purtader.

Las valurs nominalas da questas aczias van a la societad anonima. Questa lescha procura per blera lavur a las admi-

nistracziuns da las societads anonimas. Ins quinta che circa 57 000 societads s'annunzian per blera lavur a las admi-

ch'i dat societads che n'enconuschan betg tut lur acziunaris cun acziuns al purtader perquai che quels n'èn betg s'annunziads malgrà ils appels fatgs en ils organs statutars. Era la perdita dals dretgs da chapital è ferm tubac. Mo envers tgi duain quels dretgs vegnir exercitai sch'ils interessents legitims n'èn betg enconuschents?

Questa lescha ha dentant er avantatgs. Las societads anonimas enconuschan ussa tut lur acziunaris. Per quest motiv ha per exempel la Nestlé introducì gia ils onns 1950 aczias al num, oravant tut per evitar surpigliadas nunamicablas tras gruppas u consorzis betg giavischads.

Pertge questa lescha

Il Global Forum deriva da l'OECD e dumbra 157 stadis commembers. El pretenda trasparenza e barat d'infurmaziuns per intents fiscals. L'aczia al purtader s'oppona a las reglas da trasparenza perquai ch'ella lubescha memia blera anonimitad e qua tras eventualmain la pussaivladad da lavar daners e da betg declarar ella fiscalmain.

La Svizra avess ristgà da vegnir nudada sin ina glista naira cun consequenzas nunenconuschentas.

Conclusiun

Cun la mort en ratas da l'aczia al purtader svanescha ina tradiziun svizra. Donn che quest instrument finanziel è era vegnì malduvrà per evitar la trasparenza finanziaria sco era per lavar daners e per l'omissiu fiscal. Atgnamain n'avessi betg stuì vegnir tar questa lescha.

MAD

L'amur nun es pulenta

L'onn proxim po ella festivar il 90avel, e quai che capita sin il mund interessescha ella anc oz. Ina visita tar Paulina Caduff-Vonmoos, anteriura collavuratura da RTR.

Naschida è dunna Paulina a Puntraschigna. In da ses magisters è era stà ses bab Nuot Vonmoos, l'enconuscent dirigent e cumponist. Ella sa decida da daventar mussadra e maina lura la scolina d'exercizi a Claustra. I suondan engaschaments en las scolinas rumantschas a San Murezzan e Flem. En il fratemp emprenda ella ad enconuscher ses um Cristian Caduff ed els prendan dimora en la Chasa rumantscha, la sedia da la Lia Rumantscha, a Cuira. Tista Murk, l'emprim manader dal post da program dal Radio Rumantsch, è a la tschertga d'ina collavuratura. La casualitad vul ch'el vegn en discurs cun Cristian Caduff, da lez temp conductur tar la Viafier retica. Quel enconuscha ina candidata: sia dunna Paulina.

Cumbat per la paja e per il Cussegl naziunal

L'emprima naiv da l'atun ha cuvert la

cuntrada. Paulina Caduff-Vonmoos spetga mai sin isch-chasa. Dapi 1981 abitescha ella a Castrisch, nua ch'ella e ses um avevan bajegià ina chasa. L'onn 2005 surpiglia il figl la chasa, e dunna Paulina prenda dimora en stretga vischinanza, en ina chasina nova, fatga sin mesira ed adattada a ses basegns. Nus prendain plaz davos maisa ed ella cumenza a raquintar dals plaschairs e dals problems sco mussadra, da las aventuras sco candidata per il Cussegl naziunal e natiralmain da sia lavur sco redactura tar il Radio Rumantsch. «Jau sun adina stada magari segira da mamezza, ina qualitad ch'è stada d'avantatg per tut mes engaschaments privats e professionals». E na, mai ha ella gi il sentiment da betg vegnir tractada endretg, perquai ch'ella è ina dunna. Mai? Il mument da l'engaschament sco collavuratura da RTR ha ella stuì insister per survegnir ina paja

Anc adina s'interessescha Paulina Caduff-Vonmoos, l'anteriura redactura da novitads da RTR, per tut quai che capita en ses conturn e sin il mund.

andanta, ma era quai ha la finala funcziunà per sia cuntentientscha. E la politica? Na, era sch'ella è stada ina da las emprimas dunnas che ha candidà ils 1971 en il Grischun sin la glista da la PLD per il Cussegl naziunal,

n'ha ella mai gi ambiziuns pli grondas. Da quella candidatura è dentant restada la regurdientscha dal cumbat electoral, ch'ella aveva duvrà blers daners per gardaroba e coiffeur e lura natiralmain quella lingia grassa en il Blick suenter ch'in schurnalist aveva fatg in'intervista cun ella: «Braucht das Parlament eine Kindergärtnerin?»

En schanuglias avant il mistral da la Cadi

Candidata per il Cussegl naziunal, inspectura da scolina, collavuratura da radio. Paulina Caduff-Vonmoos è savens stada ina pioniera. Durant ils onns tar il Radio Rumantsch – l'emprim quatter onns sco collavuratura libra, dal 1970 fin il 1990 sco collavuratura stabla cun in pensum da lavur da max. 50% e silsuenter anc dus onns cun in contract spezial – ha ella era surpiglià la funcziun sco emprima inspectura per las scolinas rumantschas.

Tar il Radio Rumantsch ha ella lavurà per las pli differentas emis- (cuntinuaziun sin pagina 4)

Durant passa 25 onns è la vusch da Paulina Caduff-Vonmoos stada d'udir al Radio Rumantsch.

(cuntinuaziun da pagina 3)

siuns. Dal Viagiond cul microfon, las Novitads fin al Diari e l'Allegra, e lura era per l'emissiun per las dunnas e la rubrica Staila, stailina per ils uffants. Anecdotas e reminiscenzas datti bleras: per far ina intervista cun il mistral da la Cadi ha ella – en il vair senn dal pled – stuì ir en schanuglias avant quele durant ina reportascha davart il far paun è il microfon luà da la chalira en il furn da laina.

En contact cun ils meds da massa electronics è ella dentant vegnida gia avant ses engaschament tar il Radio Rumantsch. Uschia è Paulina Caduff-Vonmoos vegnida dumandada da purtar ils 31 da december 1962, a las 0:00, il salid da Bumaun per rumantsch a las aspectaturas ed als aspectaturs da televisiun. Per far quai è ella sa rendida si Tavau, nua ch'ella ha, vestgida en costum grischun, giavischè a l'entira Svizra in bun onn nov ed in «bun retschaviment» (da las emissions). Damai che l'emprima emissiuin da televisiun rumantscha, l'emprim Balcun tort, è vegnida emessa pir ils 17 da favrer 1963, pon ins dir che Paulina Caduff-Vonmoos è era stada en quest regard ina pioniera e precursura.

In fitg bel proverbii

E co statti ussa cun «L'amur nun es pulenta» che nus avain duvrà sco titel per quest artitgel? «Mes um era mes pli grond criticher. Per il pli era el fitg cuntent cun mia lavur da radio. Ma ina giada n'ha el betg gi plaschair. En tge connex che jau hai duvrà la moda da dir «L'amur nun es pulenta» – che nus enconuschain en Engiadina, e che vul dir tant sco l'amur è insatge auter che quai che blers crain, ubain che quella n'è nagut ordinari, mabain insatge prezios – na sai jau betg pli. Cristian m'ha però crititgà d'avair duvrà questa expressiuin e quai malgrà che jau chat anc oz che quai è in fitg bel proverbii.»

Nus discurren anc da quai e tschai, da quai ch'è capità recentamain, dal svilup che RTR ha fatg ils ultims decennis e da las personas che han cruschà la via da Paulina Caduff-Vonmoos durant sia vita professiunala. E lura è arrivà il mument per dar adia. Grazia fitg Paulina per il discurs ed a revair in'otra giada.

Erwin Ardüser,

referent servetschs centrals

«Els na mussan betg grond sensori cun simplamain ir sin clutgers ed en scolas», di cusseglier guvernativ Marcus Caduff.

ILLUSTRAZIUN RTR/J. BISCHOFF

Cabels, antennas e protestas

Co statti en il Grischun cun l'internet svelt?

■ (rtr/fmr) **Internet svelt saja ozendi «infrastructura da basa», quai di almain il cusseglier guvernativ Marcus Caduff. En quel punct sto il chantun Grischun dentant anc far bler.** Areguard internet svelt discurran ins surtut davart duas tecnicas relevantas: bindels ultralads e 5G, damai la versiun sut terra e quella tras l'aria. Omaduas variantas porchan sveltezzas a partir da 100 megabits per secunda. I va dentant er bler pli svelt.

Bindel ultralad – l'idea

Bindel ultralad signifitga ina sveltezza da sur 100 mbits per secunda. Dentant fissan pussaivlas er colliaziuns anc pli sveltas cun quests cabels. Per il solit dovran ins perquai fibra da vaider («Glasfaser-Kabel»). En il Grischun datti dapi l'onn 2018 in concept chantunal. Resumà curt e concis vai en quel palpieri per ils suandants tschintg puncts: 1. Il chantun duess metter a disposiziun bunas cundiziuns da basa. 2. Las regiuns duain decider tge lieus ch'ellas vulan colliar. 3. In team chantunal gida tar la coordinaziun cun ils purschiders. 4. Ils purschiders (Swisscom, UPC ed auters) mettan finalmain ils cabels. 5. Il chantun Grischun po surpigliar enfin 50% dals custs.

Tge è avant maun?

Tenor quel concept duess il Grischun avair «in plaz a la testa en la cumparegliaziun svizra». Per il mument è quai dentant plitost ina visiun. Uschia di p. ex. *Jon Erni*, commember dal team chantunal e co-iniziant da «Mia Engiadina»: «Per il mument essan nus, gist quai che pertutga la sveltezza da sur 100 mbits/s, propi a la cua da la Svizra.»

La rait da bindels ultralads pon ins cumparegliar cun la rait da vias. I dat vias chantunalas che mainan en las regiuns. Da quellas vias mainan las vias lateralas en ils vitgs ed en las chasas. La «via da datas chantunala» è per gronda part avant maun. Quellas lingias tutgan per part al chantun, per part a fatschentas privatas sco Repower u la Viafier retica. L'idea dal chantun fiss che quels mettian a disposiziun lur lingias. Uschia na dovran ins betg dapertut novas lingias.

Pli periferic, pli paucas lingias

Tar las «lingias lateralas» datti per il mument grondas differenzas tranter las regiuns u perfin tranter ils singuls vitgs. Las regiuns Val dal Rain, Landquart e Cuira e lur conturns èn gia colliadas fitg bain. Er l'Engiadina ha grazia a l'accziun «Mia Engiadina» promovì talas lingias.

Las regiuns cun pli grond basegn sajan, tenor Erni, dentant las pli activas: «Regiuns sco la Surselva u la regiun Viama-la èn fitg activas cunquai ch'il basegn è là fitg grond.»

Quellas regiuns hajan gia inoltrà in concept per lur regiun. Fin ch'il Grischun porscha dapertut ina buna infrastruttura vegni però anc a durar in temp. La prognosa dad Erni: «Quai èn tut projects fitg gronds. Fin la fin vegni a duvrar segir tschintg fin diesch onns enfin ch'il chantun è là nua ch'el vules esser.»

Resumond pon ins damai dir che las lingias grossas sutterraneas per l'internet svelt èn avant maun, tar las lingias finas variescha la situaziun dentant da regiun a regiun.

5G è la tschintgavla generaziun mobila

Co statti però cun l'internet svelt tras l'aria, l'uschenumnà 5G? En Grischun datti dapli antennas da 5G che quai ch'ins pensa. Per il mument chattan ins en il chantun passa 100 antennas compatiblas cun 5G. Per gronda part èn quai antennas da 3G u 4G ch'ins ha optimà.

La finamira da la Swisscom è stada da porscher fin la fin dal 2019 a 90% dals Svizzers 5G. Sco quai che l'intrepresa ha communitgà curt avant Nadal 2019 saja quai er gartegià. Protestas en differentas vischnancas u perfin moratoris chantu-

nals hajan dentant franà il progress. Protestas en Grischun hai dà per exempel en la Tumleasta, a Ftan, a Valbella u er a Rueun.

In punct dispaivel en tuttas protestas è la dumonda quant donn che la radiazion fa a la sanadad. Las cumpetenzas davart 5G, per exempel puncto directivas da sanadad, èn per gronda part tar la confederaziun. Ils moratoris chantunals sajan perquai illegals. Quai ha ditg in represchentant da l'Uffizi federal d'ambient la fin da november en connex cun in nov rapport davart 5G. Dentant sch'i va per dumondas da construcziun sin l'agen territori pon las vischnancas per part decider sezzas. Ellas pon surtut agir puncto protecziun da monuments e maletg dal lieu.

Nuschaivel u betg nuschaivel?

Il rapport davart 5G che l'Uffizi federal per l'ambient ha laschà far avess tranter auter stui dar scleriment tge consequenzas che las radiazions da 5G han sin la sanadad. Il rapport è vegnì a la conclusiun che la radiazion cun las limitas actualas na saja betg nuschaivla. Davart in auzament da la limita n'èn ils experts dentant betg da la medema opiniun. Co i va vivant duess ussa decider il Departament federal per ambient, traffic, energia e comunicaziun (Uvek).

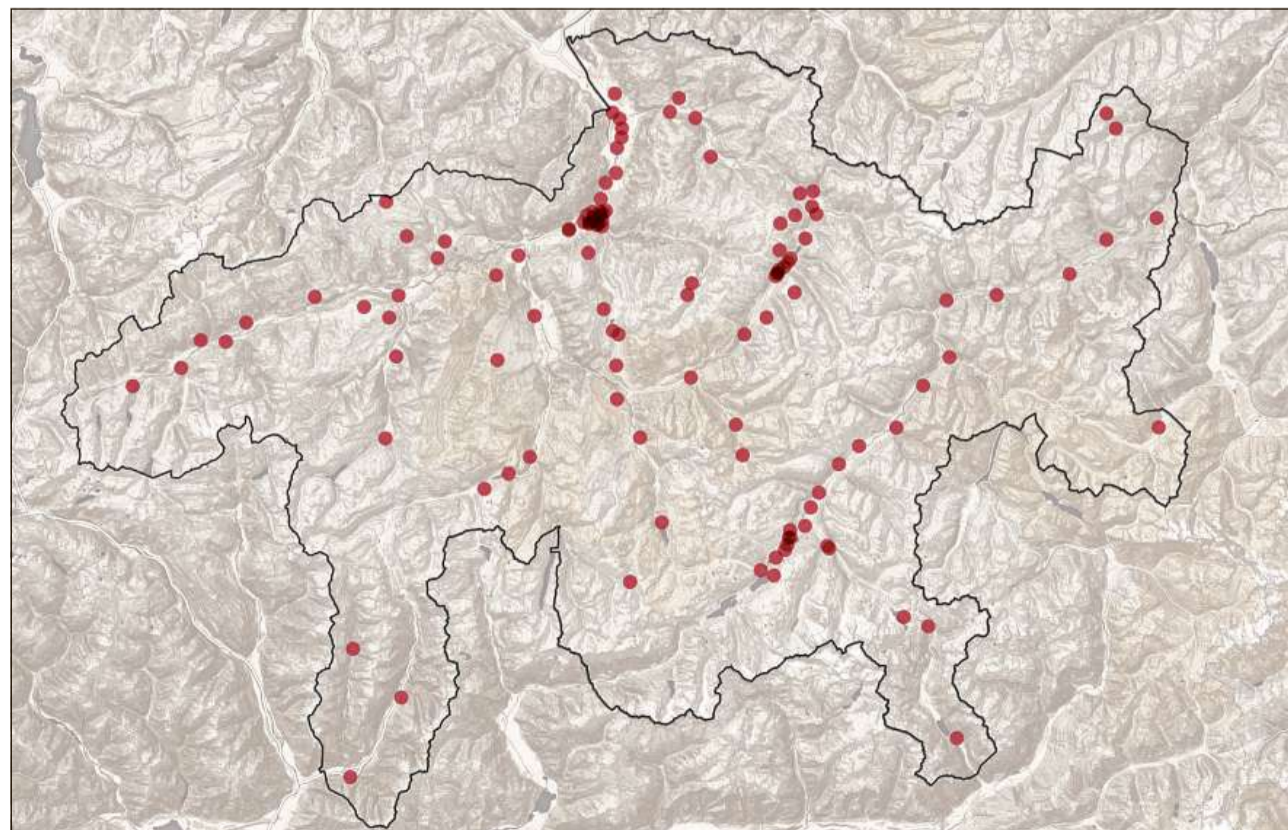
Tge di il chantun?

«5G pudess gidar cunter la depopulaziun.» Questa frasa ha ditg dacurt il mander dal Departament chantunal d'economia publica e fatgs socials, *Marcus Caduff*, envers la «Sonntags Zeitung». Tenor el pudessia esser pussaivel – grazia a l'internet svelt era sur l'aria – che persunas possian lavurar en la periferia ed esser connectadas cun il rest dal mund. Il chantun metta a disposiziun il proxim temp radund 35 milliuns per sustegnair la construcziun dad infrastruttura correspudenta, sur e sut terra.

Puncto 5G è Caduff dentant er da l'avis ch'ins pudess meglierar inqual chaussa. Ad el disturba la moda e maniera co ch'ils purschiders realiseschan la nova tecnologia. Els mettian la populaziun simplamain avant fatgs accumulids, senza infurmar ella. Uschia di el: «Els na mussan betg grond sensori cun simplamain ir sin clutgers ed en scolas.»

Davart da la Swisscom hai num ch'els emprovan da chattar il contact cun la populaziun. A Valbella, Ftan u Rueun, nua ch'igl ha dà protests, hajan els empruvà da preschentar lur vart. Ed er davart Sunrise hai num: «Nus vulain vegnir en contact cun la populaziun.»

RTR ha realisà dacurt in'emissiun da la «Marella» davart la situaziun da l'internet svelt en il Grischun. L'emissiun sa numna «Cabels, antennas e protestas» ed è d'udir sin www.rtr.ch.

En il chantun Grischun datti gia passa 100 antennas da 5G. Questa charta mussa tut las antennas che san emetter 5G en il Grischun (stan 31 da schaner 2020). Las datas vegnan da l'Uffizi federal per comunicaziun.

Citadins che fan cura a San Murezzan enturn 1900 en l'atelier dals fotografers Lienhard & Salzborn.

Il Palace a Malögia documentscha la muntada da l'aria sitga per far curas.

Da gutters, jarvas e curas da scotga

In'expoziun sa deditgescha a las malsognas ed a la medischna en las Alps svizras

DA CLAUDIA CADRUVI / ANR

■ «Jarvas, gutters e curas alpinas» è il tema d'ina expoziun en il Museum d'istorgia medicinala a Turitg. L'expoziun vegn la primavaira a Cuir. In cudesch cun il medem titel porscha ina profunda invista. Il pli marcant maletg da la forza da las Alps deriva da l'istorgia «Heidi»: Il chavrer Peter stauscha la sutga da rodas da Clara da la gripa oragiu. Suenter sto la giuvna malsantscha ir a pe e vegn guerida da la natira alpina. Il latg-chaura enfirmescha la giuvnetta. Tut quai è tipic per l'epoca da l'autura Johanna Spyri. Cura ch'ella ha scrit «Heidi» cartivan ins che la vita muntagnarda saja fitg sanadaivla.

Margrit Wyder, assistenta al institut per istorgia medicinala, ha intercuri las malsognas e la medischna da las Alps. Ella ha prendì sut la lupa funtaunas da plirs tschientaners. Wyder mussa tge teorias ch'èn sa verifitgadas e nua ch'ins ha fatg invenziuns spectacularas sin il champ da la medischna.

Ma ella ha era chattà chardientschas blaus e malsognas en las muntognas svizras.

Bestseller: «Chrut u Uchrut»

Intginas jarvas medicinalas existan sulet en las muntognas: p. ex. la giansauna melna, l'iva e la rena imperiala. Gia baud han ins registrà che las jarvas da muntogna èn pli pitschnas, ma pli savurusas. En il 18avel tschientaner è il «Schweizertee» da plantas alpinas daventa renomà en l'entira Europa.

«Chrut u Uchrut», il cudeschet ch'il plevon Johann Künzle da Zezras ha publicità il 1911, è vegnì vendì dus mil-

Paracelsus, il medi da cura a Pfäfers.

liuns giadas. Quai è in success che paucs cudeschs svizzers han gi. Cun la medischna moderna èn las jarvas idas en emblidanza. Ils ultims decennis han ellas puspè gudagnà terren.

Il tscharvè dal tschess

Era animals furnivan medischnas. Da l'urs, il pli ferm muntagnard, datti bieras recepturas. Cunzunt ils eglis ed il fel da l'urs cuntegnivan forzas curativas. Cun meds moderns han ins pudì mussar ch'il fel da l'urs cuntegna vairamain in acid curativ. Quel eliminescha crap-pugls dal fel.

Il tscharvè dal tschess barbet vegniva recumandà cunter mal il chau. Cun grass da muntanellas fan ins anc oz itgs cunter mal las giugadiras. Tenor novas enconscientas cuntogna il grass da muntanellas substanzas ch'èn parentadas cun «Kortison».

Cun cristals e crappa han ins pli baud, sco era oz, fatg in pau da tuttas sorts. Pader Placidus Spescha da Mustèr ha p. ex. scrit ch'ils cristals dostian la said, sch'ins prendia els en bucca.

In crap renumà era il «Luzerner Drachenstein». El gidavia para cunter tuts mals. Il crap saja crudà il 1420 ord la bucca d'in drag che sgulava sur il Rigi. La cardientscha en drags è sa mantegnida ditg.

San Murezzan

La pli veglia tschiffada da funtauna en las Alps han ins chattà a San Murezzan. Ella deriva dal temp da bronz. Paracelsus (medi da cura a Pfäfers, oz Bogn Ragaz) ha recumandà la funtauna da San Murezzan per malsognas dal crap. Dal temp da Paracelsus, enturn 1537, stuevan quels che faschevan cura baiver fin 10 liters aua per di.

En il 17 avel tschientaner vegniva l'aua da San Murezzan perfin trasportada en l'Italia.

Dapi 1800 datti bogns a San Murezzan. Al cumenzament eran ils indrizs munglus. Pir pli tard han ins bajegià il quartier luxurius. 1891 cursava l'emprim tram da la Svizra a San Murezzan.

Las curas da bogn duravan almain quatter emnas. En il temp medieval restavan ils pazients mintga di diesch uras en l'aua. Suenter in pèr dis survegnivan els eczems. Quels vegnivan numnads «Urschlecht» ed eran la premissa per guerir.

En il 19avel tschientaner han ins mitigià las reglas. Las curas èn vegnidas en il trend, sco oz il wellness. La Svizra aveva tschients da bogns che purschivan curas a differentas classes socialas.

Mustèr sco lieu da cura

Mustèr, Pfäfers, Leukerbad e Malögia èn auters lieus che Margrit Wyder descriva. L'expoziun da Turitg mussa intgins placats da lieus che n'existan oz betg pli, p. ex. dal Bogn Tenigia en Val Sumvitg.

Mustèr è stà enconuscent per la cura da radon. Entras la scuverta da l'element radium il 1898 è l'applicaziun medicinala da la radioactività vegnida en moda. Intginas funtaunas cuntegnivan il gas radon – in product dal radium. Bliers medis cartivan che las auas cun radon sajan fitg sanadaivlas. La funtauna da sogn Placi a Mustèr aveva la pli auta concentrasiun da radon en Svizra e vegniva cusseglia da curas cunter disturbis da la circulaziun u cunter reumatissem. Dus texts da Johann Baptist Cathomas (1909) e Leo Condrua (1938) laudan il niz dal radon.

Il plevon charismatic da Zezras: Johann Künzle (1857 fin 1945) en discurs cun in pur da muntogna.

Fitg sever – urari da cura a Tavau il 1899

Karl Turban, il medi da cura a Tavau, ha mess ensem quest urari da cura per lev-malsauns. L'urari è vegnì publicità en «Beiträge zur Kenntniss der Lungentuberkulose (1899)».

7.00 levar,
7.30 emprim ensolver: café cun latg, paun, paintg, mel,
8.00 duscha,
8.15 fin 9.45, ir (Bergsteigen) e pussar,
9.45 fin 10.30 cura da giaschair,
10.30 fin 11.00 segund ensolver: in mez liter latg e pischutta,
12.00 fin 13.00 cura da giaschair,
13.00 fin 14.00 gentar: suppa, pesch, charn cun legum, brassà cun salata u cumpot, tratga dultscha, dessert, 2 fin 3 dl vin,

14.00 fin 14.30 star e seser en il liber,
14.30 fin 16.00 cura da giaschair,
16.00 fin 16.30 ina scadiola café cun latg, in quart liter latg cun biscuit,
16.30 fin 18.00 spassegiar en la planira cun pussar,
18.00 fin 19.00 cura da giaschair,
19.00 fin 19.45 tschaina: suppa, charn chauda e legum, charn fraida cun paschada, cumpot, ina mesa butiglia biera,
20.00 fin 21.30 cura da giaschair, cun in quart fin in mez liter latg,
22.00 ir a letg.

Sch'ils pazients da tuberculosa prendivan tiers, muntava quai ch'els sajan sin buna via da vegnir sauns. Cun tant nutriment stueva quai bunamain funcziunar.

Reclama cun products da la muntogna.

Continuaziun da pagina 16

Latg – scotga – Nestlé

En il 19avel tschientaner fa la scotga furora. L'Appenzell vegn renumà per curas da scotga ch'i dat per part anc adina là. Il latg muntagnard vegn medemamain apprezzà. Oz datti studias che s'occupan da la valor dal latg: Avant dus onns ha ina retschertga mussà che latg d'alp ha in effect preventiv cunter cancer.

Il 1866 han dus frars americans inventà a Cham la pulvra da latg. Curt suenter ha Heinrich Nestlé producì a Vevey ses «Kindermehl». Il latg conservabel che remplazza il latg-mamma è stà in success enorm. Nestlé ha exportà en tuts pajais. 1970 è Nestlé vegnì bumbardà da critica, damaì ch'ìls products da latg concorrenzavan il tezzar en il terz mund. Suenter boicots è Nestlé stà

pront da tegnair en il codex da l'Organisaziun mundiala da sanadad (WHO).

Pulpa inspirescha in medi

Suenter las curas da bogn e da scotga èn las curas d'aria vegnidas en moda. Aria cun bler ozon pariva tuttenina d'esser fitg sanadaivla.

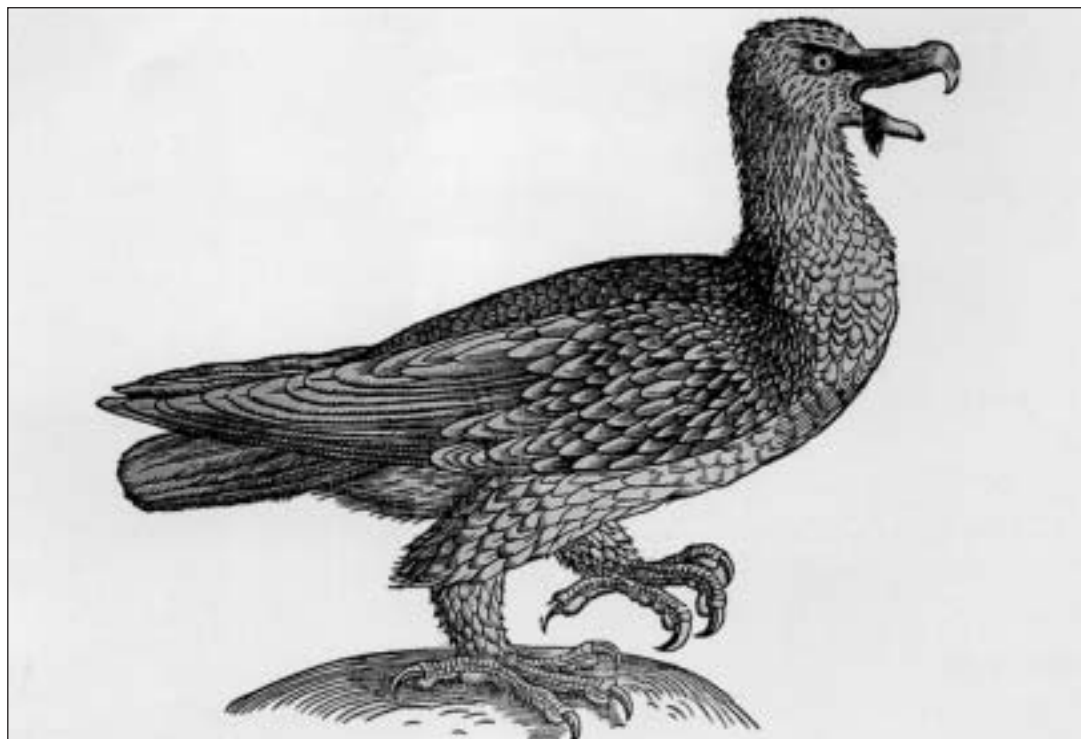
Cunter la tuberculosa n'enconuschivan ins ditg nagut auter che curas d'aria en las autezzas. Tavau ha giugà ina rolla da pionier tar talas curas. Il 1940, cura ch'ins ha cumenzà a curar cun antibiotica, ha questa cura pers sia muntada.

Era il sulegl giugava ina rolla impurtanta. Tar la tuberculosa d'ossa e tar malsognas da la pel cuntanschivan ins buns resultats cun curas da sulegl. Suenter la segunda guerra mundiala han ins era substituì la cura da sulegl cun medicaments.

Il medi engiadinais Oscar Bernhard (1861 fin 1939) è stà in pionier pertutgant l'irradiaziun. El è sa laschà inspirar dals purs che setgentavan la charn. Quai ha fatg vegnir el sin l'idea da guerir cun aria e sulegl in malsau che piteva gia daditg d'ina plaja che na leva betg medegar. La plaja è migliurada cun l'irradiaziun da sulegl. Bernhard ha pli tard sviluppà sia metoda en la clinica da sulegl a San Murezzan.

Gutters e cretinissem

En l'ultima part dal cudesch numna Wyder tipicas malsognas en las Alps. In lung chapitel deditgescha ella als gutters ed al cretinissem. «La Svizra vala sco tipic pajais dal gutter. Gutters e cretins chattavan ins anc en il 20avel tschientaner en bleras regiuns alpinas e prealpinas», scriva Wyder. En il Vallais avevan 90 pertschient da la gliedud in gutter.

Pli baud cartivan ins ch'il tscharvè dal tschess barbet stgatschia il mal il chau.

Helioterapia il 1930 a Leysin. Ils pazients lavuravan durant la terapia. Per uffants malsaus existivan scolas en il liber.

Gutters creschan ord ina glonda (Schilddrüse) malsauna. Ditg han ils medis betg savì co curar la malsogna. Pir en il 19avel tschientaner han ins scuvert ch'il gutter deriva da la mancanza da jod en las mangiativas u en il terren.

Il chirurg svizzer Theodor Kocher ha obtegnì il 1909 il premi Nobel per sias novaziuns en connex cun il gutter. Suenter che la Svizra ha introducì il sal cun jod, èn ils gutters plaunsieu svanids.

lerta – sanganader

Era malsognas ertadas existivan en las muntognas. En Val Stussavgia devi p. ex. sanganaders (pled medicinal da la malsogna: hemofilia). La hemofilia po sa furmar entras ina mutaziun spontana en ils gens. Tar la descendenza masculina maina la mutaziun a la mort entras perder tut il saung. Quai po succeder gia pervi da pitschnas blessuras, perquai ch'il factur d'enquagliada manca.

Il 1650 vivevan ils conjugals Albrecht Walther e Ursula Buchli a Tenna.

Lur figl Samuel vala sco emprim sanganader da la famiglia. La figlia Ursula è probabel stada l'emprima transmettura da la malsogna. Ord questa famiglia hai dà 63 sanganaders en 15 generaziuns. Fin il 1950 vivevan ils blers dad els en Stussavgia.

Margrit Wyder: «Kräuter Kröpfe Höhenkuren / Die Alpen in der Medizin – Die Medizin in den Alpen», Chasa editura NZZ. 268 paginas e bleras illustraziuns. Pretsch 48 francs. Turitg 2003.

Medi en l'Engiadina: Oscar Bernhard (1861 fin 1939).

FOTOS MAD

Il fümader passiv

Ina publicaziun da Franz Hohler cumpara quests dis tar la Chasa Editura Rumantscha.

La cumpilaziun «Fümader passiv – Passivraucher» vegn preschentada l'entschatta da november era als Dis da litteratura a Domat.

Ch'il talent da linguas, scriptur e cabarettist *Franz Hohler* ha er affecziun per il rumantsch, savain nus il pli tard dapi sia magnifica versiun rumantscha dal famus «Totemügerli» – «Il malur da la fuorcla». L'enconuscent scriptur bernais na gioga betg mo cun il rumantsch, el è dapi blers onns in «fümader passiv» dal ladin, sco ch'el descriva sasez. Pia nairas uras per ina conferma nair sin alv. La Chasa Editura Rumantscha edescha in'ovra rumantsch-tudestga da Franz Hohler ch'era gia dapi in pèr onns intenziunada. La vernissascha dal cudesch ha lieu als Dis da Litteratura, sonda, ils 6-11-2021 a las 16.45 en la Sala Tircal a Domat.

Franz Hohler ed il rumantsch

Il cudesch unescha differentas perspectivas da la colliaziun che Franz Hohler ha cun il rumantsch. Sper «Il malur da la fuorcla» ed ina intervista cun l'autur davart sia versiun curta en pseudo-rumantsch, leg'ins adattaziuns da Hohler en dialect bernais da poesias da Luisa Famos, *Jessica Zuan*, Jon Guidon, Alexander Lozza e nov era da *Dumenic Andry*. La terza e pli voluminusa part dal cudesch furma ina ventgina da raquints da Hohler da leger en lingua rumantscha, tranter quels er quatter dialogs per la tribuna. Els èn vegnids translats da Flurin Spescha, *Rita Uffer*, *Arnold Rauch*, *Rita Cathomas-Bearth* e *Bettina Vital*.

Focus artistic-ludic dal cudesch

Il cudesch metta il pais sin l'access artistic-ludic da Franz Hohler cun la lingua e cumpara sco numer 7 da la retscha «Ord chadaina» da la CER. Pleds siglian or d'in text, citats picant-umoristics da

Franz Hohler vegn ad esser preschent quest onn als Dis da litteratura a Domat. FOTO MAD

Franz Hohler sa maschaidan tranter ils singuls texts e sunter mintga 16 paginas mida la color dal palpì. Il concept graphic da *Theres Jörger* prenda pia si visualmain il giu cun la lingua e reflectond l'originalitad da Franz Hohler.

Sin exactamain 100 paginas dal «Fümader passiv – Passivraucher» sent'ins il plaschair vi da la lingua ch'è characteristic per il scriver da l'autur bernais cun grond'affinitad per la lingua muntagnarda a l'ur dals runals, sco ch'el di: «Ein anderes liebes Kind, neben dem Berndeutschen, ist das Rätoromanische mit seinen fünf Untergruppen, ständig vom Aussterben bedroht und dennoch am Rand der Skipisten ständig weitervegetierend.»

Bettina Vital

Ils 30avels dis

Ils Dis da litteratura a Domat han lieu quest onn per la 30avla giada. L'inscunter da e per la litteratura rumantscha ha lieu dals 5 en fin ils 7 da november 2021, sco adina en la sala Tircal da Domat. Il motto da l'inscunter litterar da quest onn è «giud via». La FMR preschenta e lascha vegnir a pled quests dis singuls puncts da program.

Dapli infurmaziuns sin
www.disdalitteratura.ch

DIS DA
LITTERATURA
30AVELS
GIUD VIA

Franz Hohler: *Fümader passiv – Passivraucher*, Ord Chadaina 7, Chasa Editura Rumantscha 2021, Cuir. Concept e redacziun: Anita Capaul e Bettina Vital.

Ramon Bärtschi e Chiara Putzi èn vi da preparar la tratga, accompagnads dal moderatur da la concorrenza.

FOTOS RTR/LAURA SCHÜTZ

La «Kitchenstory» – in cumbat cun chazzettas e cuntels per dapli atenziun

Preparar in bun menu – sche pussaivel pli gustus che quel da la gruppa adversaria: Quai è stada l'incumbensa dals emprendists e da las emprendistas a la concorrenza culinaria «Kitchenstory» ch'ha gè lieu ils 5 e 6 d'october a Cuir. La finamira da l'occurrenza è era stada da far reclama per la clamada dal cuschinier e da la cuschiniera.

LAURA SCHÜTZ E SABRINA BUNDI/RTR

En la cuschina en ina tenda transitorica sin la Piazza da teater a Cuir è vegnì brassà, frittà e cundì quest'emna tut a dubel. Las gruppas cun mingamai trais cuschiniers/as han gè adina in'ura temp da striunar in menu sin il taglier, in menu che duai persvader ina giuria da quatter persunas. Lur pensum: In menu da pesch cun ina sosa, in supplement e dus differents legums.

Duas emnas han las 36 participantas e participants che fan actualmain in emprendissadi sco cuschinier u cuschiniera en il Grischun gè temp da chattar in recept. Tranter els èn era stads da la partida ils Rumantschs *Dario Lorenzo* da Puntraschigna e *Chiara Putzi* e *Ramon Bärtschi* da Falera. Ils dus Sursilvans han servì ensemen ina forella temprada cun ina crevetta grillada e vitiers tschintg variaziuns da chicras. Ramon Bärtschi ha manegia envers RTR, suenter lur cuschinada: «Nus avain sagia e chattà per bun la tratga – ussa spetgain nus per tadlar tge che la giuria di!»

Far attent a la mancanza da persunal

Tar l'occurrenza «Kitchenstory» a Cuir n'èsi dentant betg i en emprima lingua per chattar il meglier ubain la megra junior-cuschinunza, mabain per carmalar dapli persunas giuvnas en la professiun. *Toni Curdin Foppa*, il president dal comité d'organisaziun, ha rendì attent envers RTR ch'adina pli paucas persunas veglian daventar cuschinunz u cuschinunza, perquai che las cundiziuns da lavur, per exempel areguard l'ura da chombra, na sajan betg idealas. Ils ultims onns saja l'interess sa sminuì ferm, era pervia da la pandemia. L'onn 2021 è il dumber d'emprendists ed emprendistas sa reduci perfin per 40%. Cun diversas acziuns da promozion sco ils filmins da la «GastroStory» sin las medias socialas – ubain cun la «Kitchenstory» – vules la branscha cuntanscher meglier ils giuvenils e las giuvenilas.

Novs models da lavur

Il mainagestun da «GastroGrischun», *Marc Tischhauser*, ha ditg envers RTR che las professiuns gastronomicas hajan blers aspects positivs, sco p.ex. da pudair far viadis u da pudair esser creativ. Tuttina saja impurtant da pussibilitar novs models da lavur sco p.ex. il «jobsharing». Marc Tischhauser: «Nus essan conscients che nus ans stuain era sviluppar vinavant concernent las cundiziuns da lavur.»

Franz Sepp Caluori, il president da «GastroGrischun» ha agiuntà en quel connex ch'i dettia bleras pussaivladads en la gastronomia per sa scolar vinavanat e per obtegnair posts da lavur cun bunas pajas.

L'associaziun «GastroSvizra» n'inditgescha en il contract collectiv da lavur nagina paja minimala per persunas minorenas. Per persunas maio-

renas prescriba il contract enturn 3500 francs per collavuratur e collavuraturas senza emprendissadi. Per persunas cun in emprendissadi AFQ (EFZ) è la paja minimala enturn 4000 francs.

«Jau vules avrir in agen restaurant»

Ina part dal problem e da la mancanza da persunal è che 70–80% dals giuvenils e da las giuvenilas midan branscha suenter l'emprendissadi. E co vesan damai dus dals trais cuschiniers rumantschs lur avegnir? – Dario Lorenzo e Chiara Putzi quintan da restar fidaivels a lur professiun, sco ch'els han tradì ad RTR. Dario Lorenzo ha ditg ch'el pudess s'imaginar d'esser in di schef da cuschina en in agen restaurant. Ils dis variants e l'ambient da lavur è quai che plascha il meglier a Chiara Putzi.

Ed insomma: co ha valità la giuria il menu da la squadra da Chiara Putzi e Ramon Bärtschi da Falera? – La cuschiniera da renum svizzer, *Rebecca Clopath*, ha dà giu in bun giudicat per lur «Kitchenstory»: «Il gust era bun, i veseva ora bain ed i han lavurà bain. Propi super. Tenor mai èsi stà fitg bun, sch'ins resguarda ch'els èn anc en lur emprendissadi.»

«Il gust era bun, i veseva ora bain ed i han lavurà bain. Propi super.»

Rebecca Clopath, cuschiniera e giurora

Ils Rumantschs Dario Lorenzo e Chiara Putzi èn stads dus dals 36 emprendists ed emprendistas.